

XIV национална научна конференция за студенти, докторанти и средношколци
„Словото – (не)възможната мисия”
XIV National Scientific Conference for Students, Postgraduates and High School Students
“The Spoken Word – An (Im)Possible Mission”

**НОВИ ЩРИХИ КЪМ ВЪПРОСА
ЗА ИНВАРИАНТНОТО ЗНАЧЕНИЕ
НА КАТЕГОРИЯТА „ОПРЕДЕЛЕНОСТ-
НЕОПРЕДЕЛЕНОСТ“ („ПОЛОЖЕНИЕ“)
(първа награда, езикознание, раздел „Българистика“,
секция за магистри)**

Здравко Минчев

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“
Магистърска програма по английски език и методика

В настоящата статия сме направили опит за дефиниране на инварианта на морфологичната категория „положение“ („определеност-неопределеност“), като на базата на това сме разкрили и семантиката на т. нар. в родното езикознание „родова“, „единична“ и „количествена“ определеност като контекстовозависими разновидности на грамемата „определеност“.

Основавайки се на теорията за квантифициращата функция на определителния член, в нашето предишно изследване на категорията (вж. „Още веднъж за зависимостта между „определеност“ и „аспектуалност“ в структурата на българското изречение (с оглед на кванторната теория)“ Минчев, 2000) направихме някои изводи, които накратко ще споделим тук с цел улесняване разбирането на по-нататъшните разсъждения.

Приехме, че членуваните думи в даден текст изразяват информация за броя на обектите, които назовават.

Разграничихме също така единичност на даден обект и единичност на множество обекти.

Съпоставихме семантичната категория „квантитативност“ и морфологичната „положение“ (вж. фиг. 4) и установихме разликите в подхода на ситуационната семантика и морфологията по отношение значението на определителния член.

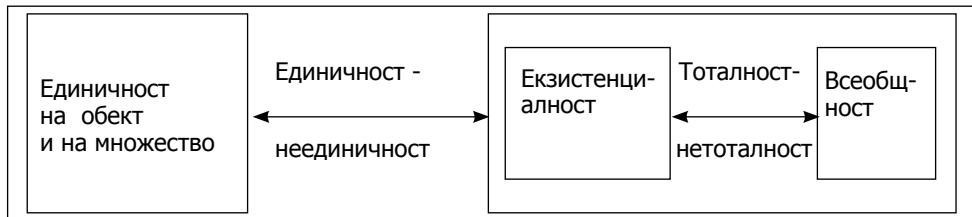
Съставихме и таблица (вж. фиг. 2), която показва разликите между маркираните и немаркираните с определителен член думи.

В заключение представихме семантичното съдържание на категорията „квантитативност“ в схематичен вид (фиг. 1), като опозиция между значенията „единичност“ и „неединичност“, а в рамките на неединичността поставихме корелацията „тоталност-нетоталност“ с членове съответно „всеобщност“ и „екзистенциалност“.

След всичко това дойдоха някои логични заключения, които сме представили по-долу.

Определяне на инвариантното значение на категорията „положение“ („*praecognitio*“ – предварително знание)

Представената преди време от нас таблица за семантичното съдържание (вж. Минчев, 2003) на категорията „положение“ е зависима от гледището на квантитативността (по терминологията на Косеска–Тошева и Гаргов) и изцяло пречупена през нейната призма (фиг. 1).

Фигура 1

Щампите на ситуационната семантика и морфологията по отношение на „положението“ не съвпадат (вж. фиг. 4). От гледище на квантитативността „единичността“ е немаркирана. Обаче от гледище на определеността „единичността“ е маркирана. От друга страна, от гледище на квантитативността „екзистенциалността“ е маркирана, а пък от гледище на определеността е немаркирана. Това разминаване означава, че подходът към дефинирането на категорията е, ако не грешен, то най-малкото непълен.

За да постигнем гладкост на формулировката, сме заменили понятията „конкретен текст“ и „контекст“ (вж. фиг. 3) с обединяващото понятие „пресупозиция“, тъй като категорията не прави разлика между текст и контекст. Тя маркира с определителен член всички, за които говорещият знае нещо – все едно дали са споменати в конкретния текст, или се подразбират от контекста.

Така на преден план излиза цялото предварително знание на говорещия за обекта. Ако той познава обекта или обектът се подразбира, го членува; ако няма данни дали го познава, не го членува:

Вид на маркера \ Вид квантификация	Морфологичен	Конкретен текст	Контекст (1)
Единичност (колич. и индив. пр.)	+	+/-	-/+
Екзистенциалност (неопр.)	-	0	0
Всеобщност (род. опр.)	+	-/+	+

Фигура 2

Видно е, че морфологически маркираните форми (единичност, всеобщност) са задължително маркирани и в някой от сегментите на пресупозицията (+) – единичността, преди всичко в текста, а всеобщността задължително най-малко в контекста. Видно е и че морфологически немаркираните форми (екзистенциалност) не дават данни за присъствие в никой от сегментите на пресупозицията (0).

Всичко това по естествен начин налага извода, че категорията „положение“ изразява наличие или липса на обекта в опита (праесcognitio) на говорещия, т. е. в пресупозицията. Този опит може да е придобит от: а) личните преживявания в живота досега; б) от конкретната ситуация, в която водим разговора; в) от самия текст на разговора. Но трите се обединяват от понятието „пресупозиция“⁽²⁾. По-просто казано, **категорията „положение“ изразява отношението между говорещото лице и обекта, за който се говори**; т. е. изразява знанието на говорещия за предметите и явленията, които са обект на разговора.

Така, ако думата е с определителен член (или „един“-форма), това дава данни, че нейният обект е познат⁽³⁾ на говорещия чрез един от трите сегмента на пресупозицията.

Ако думата не е членувана, това не дава данни дали нейният обект е познат на говорещия; в частни случаи може да дава данни, че обектът не е познат.

грамема \ вид маркер	морфологичен	в пресупозицията (езиково, ситуационно и/или извънситуационно)
Неопределеност	-	0 (-)
Определеност	+	+

Фигура 3

От особена важност за нас е да отбележим, че под „текст на разговора“ в гореизложената дефиниция разбираме не само вече казаното, но и онова, което предстои да се каже. Ако дадена форма бъде членувана, без нейният референт да присъства в някой от сегментите на пресупозицията, това все пак е знак за познатост (присъствие в знанията на говорещия) – референтът непременно ще бъде споменат отново по-късно (пряко или чрез поясняваща, подчинена част), а предварителното му членуване сигнализира на слушателя да очаква това. Например в следното изречение: 3. „Авторът на тая книга е смятал, че лишена от достойнство, човешката личност едва ли би имала **сериозното** основание **да се нарича изобищо личност**“ (Павел Вежинов, „Нощем с белите коне“). Тук думата „сериозното“ е членувана не защото референтът е познат предварително на адресата, а защото трябва да се създаде очакване у последния, че референтът ще му стане познат. Това, от своя страна, влиза в противоречие с твърдението в родното езикознание, че използване-

то на определителен член винаги изразява двустранна определеност. Очевидно е, че в дадения пример членуваната дума изразява едностранна определеност. За да се изгладят противоречието, трябва непременно да се съгласим, че пресупозицията включва и бъдещите знания за обекта, за които е създадено очакване у адресата.

Тук дължим още едно пояснение по отношение виждането за наличие на едностранна и двустранна определеност в българския език (вж. Маровска, 2011). Споделяме това становище, но държим да отбележим, че релевантен за изказването и избора на маркирана (с определителен член или „един“) или немаркирана (с нулев член) форма е изцяло фактът дали *говорецът* познава обекта. Затова и в дефиницията на инвариантното значение на категорията само този факт намира отражение.

Индивидуална, количествена и родова определеност

Естествено бихме се запитали защо тогава има определителни членове в единствено и в множествено число, ако „единичност“ и „множественост“ не са релевантни за категорията „положение“ (както фактически твърдим в началото на това изследване). Защото структурно категорията „положение“ засяга именната фраза и няма как да избегне досег с друга такава, типично именна категория като граматичното „число“ (апропо и „рода“). Особено когато формалните им маркери споделят постпозицията в думата⁴⁾. Двете изживяват сложна интерференция, която води до грешни изводи, че „-ът“, „-та“, „-то“ и „-те“ означават различни неща. Всички означават „наличност на обекта в контекста, в опита“, т. е. познатост. А вече на ниво на реализация в контекста (а не на морфологично ниво) се делят на единична, количествена и родова (или ако вземем Косеска–Тошева и Гаргов – на единичност и всеобщност) и т. н. – все вторични явления, възникнали в резултат на иманентното присъствие на морфологичен маркер за „число“ в морфемата определителен член.

А) При родовата определеност се представят всички обекти от даден клас. Това става по два начина. Единият от тях е чрез членувани форми в единствено число (Гепардът е красиво животно).

Примери:

а) Намираме се в зоологическа градина, пред клетка с няколко гепарда. Гидът обяснява на посетителите: 1. *Това са гепарди. Женските са много кротки, но гепардът е доста своенравен. Той обикновено стои в друга клетка.*

б) Гледаме предаване за животните по телевизията. Говорителят разказва: 2. *Гепардът е животно от семейство „Котки“ и се среща в Африка и Азия. Той обикновено живее сам.*

Очевидно е, че в изр. 1 има индивидуална, а в изр. 2 – родова определеност. Как обаче установяваме това като слушатели и как говорещите го предават – иначе казано, как говорещият и слушащият разбират информацията по един и същи начин?

И в двата случая формите са определени, т. е. и в двата случая обектът „гепард“ вече присъства в пресупозицията в момента, в който говорещият за пръв път употребява членувана форма (гепардЪТ). В първия пример определителният член е употребен чак във второто изречение, а във втория – още в самото начало на изказването. Това е така, защото в двете изказвания гепардът присъства в различни сегменти на пресупозицията: при първия пример има нужда от конкретния текст на уводните изречения, за да стигнем чак по-късно до членуване; при втория пример членуваме при първото въвеждане на думата в текста, защото обектът вече е познат от самото естество на телевизионната програма, т. е. от ситуационния контекст: включваме телевизора, за да гледаме предаване за гепарди, и няма нужда някой да ни казва „това са гепарди“, понеже ние го очакваме, поради което членуването е възможно още в при първото въвеждане на думата в текста така, като че ли вече е говорено за гепарди. В зависимост от това, в кой сегмент от пресупозицията присъства обектът, решаваме кога ще членуваме – при първата употреба на думата или след това. При родовата определеност обектът задължително присъства в предварителните знания на говорещия за света, докато наличието му в ситуацията или текста не е от такова значение.

Апропо, във втория пример пак контекстът дава ясна информация, че става дума за всички гепарди, така че не е нужно изрично да казваме „гепардите са животни от семейство „Котки“, макар че е напълно възможно и граматически и смислово коректно. В този тип ситуации (научен и научнопопулярен контекст) се предпочита единственото число заради немаркираността, която прави изказването по-неутрално и дава усещане за обективност на твърдението. Тъй че родовата определеност, изразена с форми в единствено число, е просто вариация в чисто стилев аспект.

Родова определеност можем да изразим и с форми за множествено число, което е изцяло въпрос на избор от страна на говорещия (срв. 3. *Гепардът е красиво животно* и 4. *Гепардите са красиви животни* – значението и в двата примера е едно и също: става дума за всички съществуващи гепарди).

Формално погледнато, родовата определеност ползва изразните средства както на единичната, така и на количествената; семантически обаче тя е частен случай на количествената, изразявайки цялото възможно количество обекти от даден клас.

Б) Индивидуалната и количествената определеност не са нищо друго освен съжителство на две граматични категории в една и съща морфема:

– индивидуалната (гепардът, змията, прасето) носи информация за определеност и за обекти в немаркираното „ед. число“ (обектът присъства в пресупозицията и е само един);

– количествената (гепардите, прасетата) носи информация за определеност и за обекти в маркираното „мн. число“ (обектите присъстват в пресупозицията и непременно са повече от един, но не всички от съответния клас) (вж. фиг. 4).

Възражението защо една и съща морфологична категория би била прес-тавена два пъти в една и съща лексема (става дума за „числото“ и „рода“), намира своето опровержение в тезата за слабата „синтетизация“ на определителния член (вж. по-долу).

Неопределеност морфология	Определеност			
	родова	количествена		индивидуална
Екзистенциалност Ситуационна семантика	Всеобщност -ът (-ят, -та, то)	Всеобщност -те (-та)	Единичност на множество -те (-та)	Единичност на обект -ът (-ят, -та, -то)

Фигура 4

Бихме могли да обобщим, че т. нар. „индивидуална“, „количествена“ и „родова“ определеност са фактически различни комбинации и употреби на съжителстващите в една и съща морфема „положение“ и „число“, но в никакъв случай не са грамемите на категорията „положение“ или семемите на грамемата „определеност“. По-скоро те са **контекстово зависими реализации на грамемата „определеност“**, като за родовата определеност от решаващо значение е обектът, за който се говори, да е наличен в онзи сегмент на пресупозицията, който наричаме „извънситуационен“ контекст, т. е. в знанията на говорещия за света допреди възникване на комуникативната ситуация. За да можем да говорим за цял клас обекти (т. е. за да възникне комуникативна ситуация, засягаща цял клас обекти), ние предварително трябва да знаем за съществуването им. Не можем да заговорим за гепардите като клас, ако предварително не знаем, че съществуват гепарди.

Това се доказва и от още един езиков факт, за който споменахме по-горе и който ще разгледаме малко по-детайлно тук.

Случаите, в които членуваме дума, без тя да е позната на слушащия, обикновено предполагат, че ще допълним изказването с поясняваща част (вж. 5. *Взехме предвид и факта, че участва в много благотворителни акции и че това ще е последната му олимпиада*). Такива случаи ще наречем „едностранна определеност, изразена чрез определителен член“. Подобна едностранна определеност покрива всички случаи, при които референтът на членуваната дума е непознат за адресата и при които задължително се изисква поясняваща част по-нататък в изречението⁵⁾. Свидетели сме на това и при форми в множествено, и при форми в единствено число. Тук всъщност става въпрос за всички случаи на единично квантифицирани обекти, било то при единичност на конкретен обект, било при единичност на множество. Реално единичната квантифицираност се определя именно от наличието на поясняваща, подчинена част.

Ако в същите случаи поясняващата част бъде отстранена от изречението и съответната членувана дума, към която тя се е отнасяла, остане непояснена, това би имало две следствия – или изказването ще бъде неясно, или ще имаме случай на родова определеност (вж. фиг. 5).

Застъпваме гледището, че родовата определеност, изразена с маркер за единствено число, е чисто стилистична разновидност на родовата определеност като цяло – тя има релевантност само при стилистичната окраска на текста. Това се доказва от факта, че нейните форми спокойно можем да заместим с членувани форми в множествено число (срв. 6. *Жабата е мрачно животно* (Й. Радичков) = 7. *Жабите са мрачни животни*, където и в двата случая е денотиран целият клас обекти от типа „жаба“). Винаги формите за родова определеност в ед. ч. имат статут на научни твърдения или заключения, сентенции, поговорки и подобни. В случая изречението на Радичков е комично, защото герой от художествено произведение ползва неприсъщ на характера му и ситуацията стил на изразяване.

значение форм. маркер	Родова определеност (всеобщност)	Единична определеност (единичност на множество и единичност на обект)
Мн.ч.	Гепардите са красиви животни	Гепардите в нашата зоологическа градина са красиви животни
Ед.ч.	Гепардът е красиво животно	Гепардът на тази снимка е красиво животно

Фигура 5

Виждаме, че значенията на изреченията в колонката „Родова определеност“ се препокриват – и в двата случая става дума за всички гепарди; т. е. формата за число (различният определителен член) не променя смисъла. Не е така обаче в колонката „Единична определеност“: „Гепардите в нашата градина“ са повече от един, докато „Гепардът на тази снимка“ е само, точно един. И в двата случая това се разбира от подчинената част (подчертана в примерите). И в двата случая имаме единичност – съответно на множество и на конкретен обект.

От таблицата следва, че различията ед. ч. – мн. ч. са релевантни при единичната и количествената определеност (единичната квантификация на обектите), докато при родовата определеност (квантификация за всеобщност) формата за число е въпрос на избор.

Възниква обаче естественият въпрос: как тогава правим разлика между единична квантификация и квантификация за всеобщност? Иначе казано, как разбираме дали една форма в множествено число денотира всички обекти или само част от тях, от една страна, а от друга – как разбираме дали

една форма в единствено число денотира всички обекти или само един от тях? Очевидно граматичното число не ни помага в този случай, но все пак успяваме да се ориентираме в значението на изказването. Това е възможно, понеже при родовата определеност, която има различни форми за число, пресупозицията играе ключово значение на маркер, но има и още нещо. Това е задължителното въвеждане на членувана форма на думата още при първата ѝ употреба в съответния текст. Или по-скоро обратното – фактът, че употребяваме определителен член още при първото въвеждане в текста, и то при липса на поясняваща част (вж. отново фиг. 5), е знак за родова определеност. Ако махнем предпоставката за употреба на член при първото въвеждане в текста, родовата определеност се изгубва⁶⁾. Родовата определеност предполага предварително знание за наличието на класа обекти, което не зависи от текста или ситуацията: ние знаем, че съществуват гепарди, без да се налага някой да ни казва това (освен когато сме били невръстни деца) и без да трябва да ги виждаме, и когато говорим за тях (за всички гепарди), членуваме без необходимост от предварителното им споменаване или реалното им наличие в ситуацията.

Например, дори да сме говорили два часа за конкретните гепарди в клетката, пред която стоим, и съответно вероятно 1000 пъти да сме употребили членувани форми в единствено и множествено число (*гепардът*, *гепардката* (?), *гепардите*, *гепардчето*), ние всеки път сме изразявали единична определеност (било единичност на множество, било на един-единствен обект), поради това, че е ставало дума за конкретна група или индивид – тези, пред чиято клетка стоим и за които говорим. Заедно с това вероятно многократно ще употребим и показателни, обобщителни и неопределителни местоимения в собствена функция (т. е. не във функция на количествени определители), както и лични местоимения в трето лице.

Ако в даден момент обаче решим да употребим членувана форма със значение на родова определеност (все едно дали е формално маркирана с ед. ч. или мн. ч.), ние непременно ще трябва да обърнем вниманието на слушащите ни или като направим известна пауза, или като използваме някой обобщаващ израз от сорта на „по принцип“, „като цяло“, „известно е, че“, „чувал съм, че“, с който ще посочим, че започваме нов текст и който ще насочи слушащия, че непосредствено следващата членувана форма ще денотира всички гепарди по света, сиреч ще бъде изразител на т. нар. „родова“ определеност (вж. фиг. 2, „Всеобщност“). В този смисъл ние реално започваме нов текст и фактът, че си позволяваме в самото му начало да членуваме (все едно в „съпровод“ на ед. ч. или на мн. ч.), говори, че денотираме целия клас съществуващи гепарди.

Контекстовата зависимост на единичната квантификация се потвърждава от факта, че винаги когато имаме единична или количествена определеност,

ние задължително придружаваме членуваната дума с уточняващ израз и/или с очевиден факт от наличната ситуация (но не и от знанието ни за света отпреди възникване на тази ситуация – то е задължително само при изразяване на родова определеност).

Например, за да покажем, че нещо е единично квантифицирано, бихме казали „тези гепарди“ или „гепардите на тази снимка“, или „гепардът от онзи филм“. Във всеки случай те са познати, защото са членувани, но не са всички съществуващи гепарди, защото са съпроводени с дума или израз, които уточняват това изрично.

Само пресупозицията може да уточни за какъв тип определеност говорим – единична, количествена или родова. Тези разлики не са граматикализирани – няма отделни морфеми за тях. Те и трите ползват морфемите на категорията „положение“ в комбинация с фактори от по високо равнище, за да се изявят!

От своя страна, определителният член ясно заявява, че нещо е познато, известно и няма нужда от контекст, за да изрази значението си. Определеността е граматикализирано значение с морфема *т*.

Абсолютно се придържахме към мнението на Ю. Маслов (по Куцаров, 1999), че в рамките на членната морфема присъстват „род“ и „число“ заради ниската ѝ степен на „синтетизация“.

От всичко казано дотук може да направим и съвсем немаловажния извод, че категорията „положение“ много прилича на категорията „падеж“ по това, че морфологически изразява отношения от по-високо езиково равнище, както и по факта, че е именна категория. Определеността обаче е и контекстово зависима, тъй като семантичното ѝ съдържание отвежда към ситуацията и дори извънситуационния контекст, докато функцията на падежа се ограничава до изразяване на отношения в рамките на изречението. Това са наблюдения, които биха послужили за основа на сравнение между двете категории и извличане на евентуални зависимости (или поне тенденции) в езиците със закърнял (изчезнал) падеж, но с богати детерминативни системи (т. нар. аналитични езици), на тези без определителен член, но с добре развити падежни системи (т. нар. синтетични езици), както и на тези, при които се наблюдава наличие и на двата типа морфологични изразители на контекстови отношения, единият от които обаче винаги е по-добре развит (напр. немски, румънски).

БЕЛЕЖКИ:

1. Тук под „контекст“ се има предвид „подразбиращо се от конкретната ситуация или от предварителните знания на говорещия“. Трите случая (конкретен текст, конкретната ситуация и предварителните знания) ще наречем „пресупозиция“ (но няма да спрем да я делим на отделните ѝ сегменти с

- оперативна цел). Очевидно е, че докато при единичността и всеобщността имаме задължително два плюса (единият морфологичен, а другият съответно текстов или контекстов), то при екзистенциалността, освен че нямаме морфологичен маркер (липсва определителен член), нямаме данни нито за текстова, нито за контекстова наличност на обекта (отразено в таблицата с „0“).
2. „В каждом высказывании устной и письменной речи отражено движение мысли от того, что *уже известно*, **что** названо *говорящим* или *находится перед глазами собеседников*, к тому, что еще не известно читателям или слушателям“ (курсив мой – З. М.). (Актуалное членение предложения, <http://slovarfilologa.ru/8/>)
 3. Правим изричната уговорка, че тук „познат“ не означава „някой/нещо, когото/което сме виждали, пипали, чували и т. н.“; „познат“ тук е в езиковия смисъл на думата – споменаван досега в някой от по-горе изброените три случая.
 4. „...ще установим, че той (определителният член – б. м., З. М.) всъщност се състои от две морфеми. Действителният изразител на определеността е морфемата Т, а след нея заемат позиция родовите или числовите морфеми...“ (Куцаров, 1999) Това според автора се дължи на ниската степен на синтетизация на определителния член. Напълно подкрепяме виждането му.
 5. A noun may be definite because it is understood as identified in an earlier sentence, or because **the sentence identifies it by connecting it to definite information** (курсив мой – З.М.). The word or expression which contains that definite information, and which is sufficient to identify a noun, is called a restrictive qualifier (Pick 2009).
 6. Нека отбележим обаче, че обратното не е по необходимост вярно – не всеки път, когато дадена дума е членувана при първата ѝ употреба, имаме случай на родова определеност.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Большой латинско-русский словарь (по материалом словаря И. Х. Дворецкого): <<http://linguaeterna.com/vocabula/index.php>>.
- Гаргов, Косеска-Тошева 1991: Гаргов, Г., Косеска-Тошева, В. Българско-полска съпоставителна граматика, т. 2 „Семантичната категория „определеност/ неопределеност“. София, 1991.
- Енциклопедия на СБЕ 2000. Велико Търново, 2000.
- Куцаров 1999: Куцаров, Ив. Морфология. – В: Бояджиев, Т., Куцаров, Ив., Пенчев, Й. Съвременен български език. София, 1999.
- Лингвистический энциклопедический словарь 1990: <<http://www.tapemark.narod.ru/les/index.html>>
- Маровска 2011: Маровска, В. Дисертационен труд за защита на званието „Доктор на науките“ (ръкопис). Пловдив, 2011

Минчев 2000: Минчев, З. Още веднъж за зависимостта между „определеност“ и „аспектуалност“ в структурата на българското изречение (с оглед на кванторната теория). Пловдив, 2000

Пик 2009: Discourse and Function. Antony C. Pick. 2009

Словарь филолога: <<http://slovarfilologa.ru/>>

BulTreeBank Text Corpus of Bulgarian: <http://www.bultreebank.org/TechRep/BTB-TR02.pdf>

SIL: Glossary of Linguistic Terms: <http://www.sil.org/linguistics/GlossaryOfLinguisticTerms/WhatIsANounClass.htm>